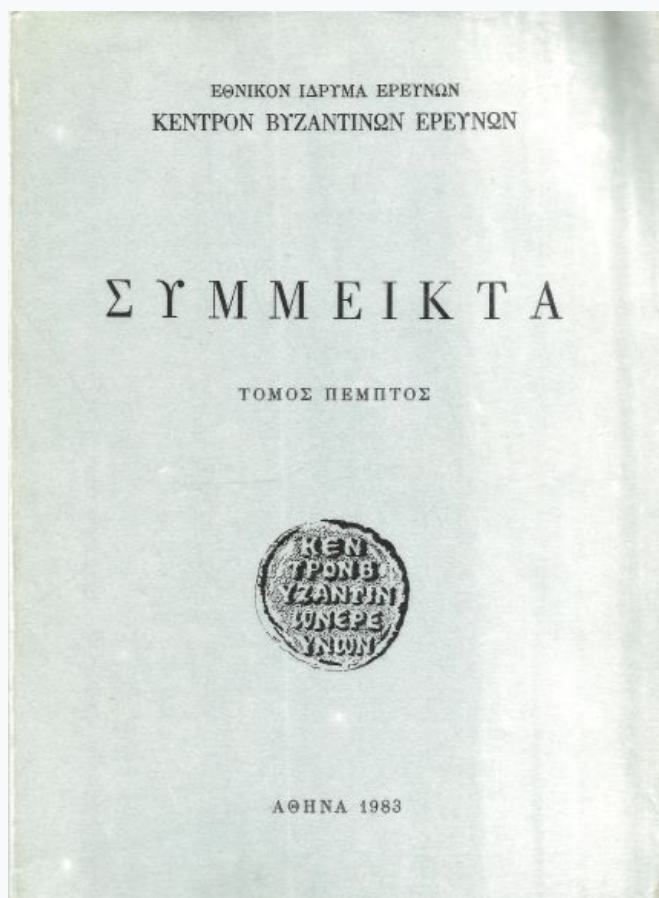

Byzantina Symmeikta

Vol 5 (1983)

SYMMEIKTA 5

Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι

Νίκος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.689](https://doi.org/10.12681/byzsym.689)

Copyright © 2014, Νίκος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν. (1983). Οι βυζαντινοί δουλοπάροικοι. *Byzantina Symmeikta*, 5, 295–302.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.689>

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΟΙ

Ὁ ὅρος «δουλοπάροικος» χρησιμοποιεῖται στὰ νέα ἑλληνικά γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸν γαλλικὸ ἢ ἀγγλικὸ ὅρο *serf* καὶ τὸν γερμανικὸ *Leibeigener*, οἱ ὅποιοι σημαίνουν τὸν γεωργὸ ποὺ ἐξαρτιόταν ἀπὸ κάποιον φεουδάρχη. Ἐπίσης χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὸν ἐξαρτώμενο χωρικὸ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν κολλῆγο¹.

Ὁ ὅρος δουλοπάροικος ὅμως παρουσιάζεται καὶ σὲ ἐλάχιστα βυζαντινὰ κείμενα τοῦ 10ου, 11ου καὶ 12ου αἰ., στὰ ὁποῖα βασίστηκαν νεώτεροι ἐρευνητὲς γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὴν σημασία του μέσα στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Τὰ ἀπαριθμῶ:

α) 945/6. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴ μονὴ Προδρόμου τῆς Θεσσαλονίκης φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ τὰ κτήματά της καθὼς καὶ τοὺς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους ποὺ βρίσκονται σ' αὐτὰ (τοῖς ἐν αὐτοῖς προσκαθεζομένοις παροίκους καὶ δουλοπαροίκους)².

β) [945 - 959]. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴν μονὴ Λεοντίας τῆς Θεσσαλονίκης φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ γιὰ τοὺς ἀτελεῖς παροίκους καὶ δουλοπαροίκους ποὺ βρίσκονται στὰ κτήματά της³. Ὄταν ὅμως ἀργότερα, τὸ 975, ὁ Θεόδωρος Κλάδων, ἐκ προσώπου Θεσσαλονίκης, ἐπισκέπτεται τὰ κτήματα αὐτά, συναντᾷ ἐκεῖ μόνον ἀτελεῖς τινὰς καὶ πένητας καὶ δὲν ἀναφέρει δουλοπαροίκους⁴.

γ) [945 - 959]. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος παραχωρεῖ στὴν μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου τῆς Θεσσαλονίκης φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ παροι-

1. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 3, σελ. 2402· *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9, σελ. 517 - 518· Ἐλευθεροδάκη, *Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, τόμ. 4, σελ. 725. Ἡ λέξις δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὰ λεξικά τῶν Liddell-Scott, Du Cange, Σοφοκλῆ κλπ., ὑπάρχει ὅμως στὸν Ὠησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου μὲ τὴν σημασία *colonus*.

2 F. Dölger, *Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jh.*, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse 1952/1, σελ. 7, στ. 5 - 6. Πρβλ. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway 1979, σελ. 166, καὶ R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 406.

3. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1 (1917), σελ. 787 - 788· πρβλ. Lemerle, ὁ.π., σελ. 168 καὶ Janin, ὁ.π., σελ. 394 - 395.

4. Ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1956, σελ. 13.

κων ἀτελῶν καὶ δουλοπαροίκων ἑκατόν¹. Ἡ δωρεὰ αὐτὴ ἐπικυρώνεται τὸ 1060 ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ι' Δούκα² καὶ

ε) ἐπαυξάνεται τὸ 1079 ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Ι' Βοτανειάτῃ, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχικὴ δωρεὰ τῶν ἑκατὸν ἀτελῶν παροίκων καὶ δουλοπαροίκων προσθέτει ἄλλους τόσους, τοὺς ὁποῖους ὅμως οἱ μοναχοὶ θὰ εἶχαν δικαίωμα νὰ προσλάβουν μόνο μετὰξὺ τῶν παίδων καὶ ἐγγόνων τῶν προσκεκληρωμένων τῇ μονῇ δουλοπαροίκων³.

ς) Ἡ διήγηση τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη Ταρχανειώτῃ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Βλάχων στὸ "Ἁγιον" Ὄρος, ποὺ φαίνεται ὅτι γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ., περιλαμβάνει τὸ ἀκόλουθο χωρίο: οἱ Βλάχοι, ποὺ ἦσαν βοσκοί, εἶχαν μαζὶ τὶς γυναῖκες τους καὶ ἔβασκον τὰ πρόβατα καὶ τὰ μοναστήρια ἐδούλευον κομβалоῦσαι εἰς αὐτοὺς τὰ τυρία, τὰ γάλατα καὶ τὰ μαλλία, ποιοῦσαι καὶ τὰ ζυμωτὰ εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν μοναστηρίων καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ὡς δουλοπάροικοι καὶ ποθεινοὶ ἦσαν τοῖς μοναχοῖς⁴.

Μὲ βάση τὰ χωρία τοῦτα⁵ οἱ δουλοπάροικοι θεωρήθηκαν ἀρχικὰ ὡς δοῦλοι⁶ ἢ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀργότερα⁷ καὶ διατυπώθηκε ἡ ἄποψη πὺς ὁ ὅρος δουλοπάροικος ἔχει καὶ μιὰ δεύτερη μορφή, δουλευτοπάροικος (ποὺ μαρτυρεῖται μόνο σὲ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1259⁸) καὶ σημαίνει τὸν ἐργάτη ποὺ δουλεύει σὲ ξένα χωράφια μὲ μισθό⁹. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἄποψη φαίνεται τελείως ἀβάσιμη: ἄλλο δουλευτῆς (μισθωτὸς ἐργάτης) καὶ ἄλλο δοῦλος (σκλάβος)· καὶ ἡ λέξη δουλοπάροικος ἔχει πρῶτο συνθετικὸ τὸ δοῦλος καὶ ὄχι τὸ δουλευτῆς.

1. *Actes de Lavra*, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, I, Παρίσι 1970, ἀρ. 33, στ. 32 - 33.

2. "Ο.π., στ. 73, 104.

3. "Ο.π., ἀρ. 38, στ. 24, 26.

4. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Αἰψία 1894, σελ. 163. Πρβλ. *Actes du Protaton*, ἔκδ. Denise Papachryssanthou, Παρίσι 1975, σελ. 132.

5. Δὲν θὰ λάβω ὑπόψη ἐδωπέρα ἓνα ὑπόμνημα (ἀχρονολόγητο) γιὰ τὶς δωρεές, ποὺ ἐγιναν στὴν μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας, στὸ ὁποῖο ἡ λέξη δουλοπάροικος χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ χωριὸ Τοξόμπους τοῦ Στρυμῶνα (*Actes de Lavra*, I, παράρτημα II, στ. 61 - 62): τὸ χωριὸ παραχωρήθηκε στὴν μονὴ ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1321 καὶ 1329 (δὲν ἀναφέρεται στὶς ἀπογραφὰς ἀρ. 108 καὶ 109· πρώτη μνεία στὸν ἀρ. 118, στ. 78)· καὶ τὸ ὑπόμνημα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ 20ου αἰ.

6. F. Dölger, *Zur Textgestaltung der Laura-Urkunden*, BZ 39 (1939), σελ. 61. V. Mošin, *Дουλικὸν Ζευγάριον. К вопросу о servaže в Vizantii*, Seminarium Kondakovianum 10 (1938), σελ. 113 κέξ.

7. A. P. Každan, *Agrarnye otnošenija в Vizantii XIII - XIV вв.*, Μόσχα 1952, σελ. 132· Lemerle, ὁ.π., σελ. 175, 177, 246, 247.

8. MM, τόμ. Ε', σελ. 11 = JGR, τόμ. Α', σελ. 654, 655.

9. B. Gorjanov, *Vizantijskoe krestjanstvo pri Paleologah*, Viz. Vrem. 3 (1950), σελ. 30 - 31· P. Charanis, *On the Social Structure and Economic Organization of*

“Αν ξανακυττάξουμε τὰ κείμενα ποὺ ἀπαριθμήσαμε παραπάνω, διαπιστώνουμε ὅτι:

— Ἡ λ. δουλοπάροικος ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ σὲ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

— Τὰ αὐτοκρατορικὰ προνόμια, ποὺ ἀναφέρουν δουλοπαροίκους, ἀνάγονται ὅλα στὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου (945 - 959) καὶ μερικὰ ἔχουν ἐπικυρωθεῖ κατὰ τὸν 11ο αἰ.

— Στὰ αὐτοκρατορικὰ αὐτὰ ἔγγραφα, οἱ δουλοπάροικοι ἀναφέρονται πάντοτε μαζὶ μὲ παροίκους ἀτελεῖς, δηλαδὴ μὲ παροίκους ποὺ δὲν εἶχαν γῆ δική τους ἢ δὲν εἶχαν καμιὰ ὑποχρέωση καταβολῆς φόρου ἢ παροχῆς ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ δημόσιο¹. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ οἱ δουλοπάροικοι δὲν εἶχαν δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις, τουλάχιστον πρὶν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ μοναστηριακὰ κτήματα.

— Ὑπάρχει ὥστόσο διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς ἀτελεῖς παροίκους καὶ τοὺς δουλοπαροίκους: ὅπως δείχνει τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Νικηφόρου Γ΄ (ε΄ παραπάνω) ἡ ιδιότητα τοῦ δουλοπαροίκου εἶναι κληρονομικὴ ἐνῶ τίποτε δὲν δείχνει ὅτι τὰ παιδιὰ τῶν παροίκων παρέμεναν ὑποχρεωτικὰ πάροικοι.

— Τὸ χωρίο τῆς Διήγησης (ς΄ παραπάνω) φανερώνει σημαντικὰ τί ὑποχρεώσεις εἶχαν οἱ δουλοπάροικοι καὶ οἱ οἰκογένειές τους πρὸς τοὺς κυρίους τους: νὰ τοὺς προσφέρουν δωρεὰν ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ προϊόντα τους καὶ ὀρισμένες προσωπικὲς ὑπηρεσίες, ὅταν τοὺς ζητιόντουσαν.

— Τέλος, ἡ ἴδια ἡ λέξη δουλοπάροικος εἶναι ἐνδεικτικὴ: τὸ πρῶτο τῆς συνθετικῆς εἶναι ἡ λ. δοῦλος· τὸ δεύτερο, πάροικος, δηλαδὴ ἐλεύθερος καλλιεργητὴς γῆς ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει ἀλλὰ τὴν νοικιάζει· οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ὁ πάροικος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ιδιοκτήτη τῆς γῆς αὐτῆς. Πράγματι, ὅλα τὰ παραπάνω κείμενα δείχνουν πῶς καὶ οἱ δουλοπάροικοι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν καλλιέρ-

the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Bsl 12 (1951), σελ. 139 - 140· Dolger, ὁ.π., σελ. 27· D. Angelov, *Prinos kŭm pozemelnite otnoŝenija oŭo Vizantija prez XIII vek*, Godišnik na Filos.-Ist. Fak. 2 (1952), σελ. 71 κέξ. Ostrogorskiĭ, ὁ.π., σελ. 69 - 71· K. A. Osipova, *Razvitie feodal'noj sobstvennosti na zemlju i zakrepoŝenie krestjanstva v Vizantii v X v.*, Viz. Vrem. 10 (1956), σελ. 77· A. P. Každan, *Derevnja i gorod v Vizantii IX - X vv.*, Μόσχα 1960, σελ. 98, ὑποσ. 161· B. T. Gorjanov, *Pozdnevizantijskij feodalizm*, Μόσχα 1962, σελ. 213 - 215· Helga Köpstein, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Βερολίνο 1966, σελ. 41· G. G. Litavrin, *Vizantijskoe obščestvo i gosudarstvo v X - XI vv.*, Μόσχα 1977, σελ. 86· Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Gent 1977, σελ. 989 - 990· I. Καραγιαννόπουλου, *Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte*, JÖB 30 (1981), σελ. 231 - 232.

1. Πρβλ. *Actes de Lavra*, ὁ.π., ἀρ. 33, στ. 33 - 34: μὴ μέντοι γε στρατιωτῶν ἢ δημοσίων ἢ ἐξκουσσάτων τοῦ δρόμου· JGR, ὁ.π., σελ. 617: ἀτελεῖς δὲ φαμέν τοὺς μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας, μήτε δημόσιον, μήτε στρατεία ἢ δρόμῳ κατελιγμένους ἢ ἑτέρῳ δημοσιακῷ λειτουργήματι βεβαρμένους.

γεια μοναστηριακῶν κτημάτων. Καὶ βέβαια, καθὼς ἦσαν δοῦλοι, δὲν εἶχαν δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις.

Ἡ χρησιμοποίηση δούλων σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ὡς τὸν 11ο αἰ.¹ Οἱ ἀπλοὶ δοῦλοι συνήθως κατοικοῦσαν μέσα ἢ κοντὰ στὸ σπίτι τοῦ ἰδιοκτήτη τῆς γῆς ἢ τοῦ ἐπιστάτη του· τὸν ὑπηρετοῦσαν καὶ τὸν ὑπάκουαν τυφλά, ἀκόμη καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ ἐκτελέσουν παράνομες πράξεις². εἶναι γνωστό, π.χ., πὼς οἱ μεγαλοκτηματίες τῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ εἶχαν πολλοὺς δούλους, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ τρομοκρατοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν τοὺς γείτονές τους³. Οἱ δοῦλοι καλλιεργοῦσαν ἐπίσης τὴν γῆ χρησιμοποιοῦντας τὰ βόδια τοῦ ἀφέντη τους, τὰ δουλικά ζευγάρια, τὰ ὁποῖα διατήρησαν τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀκόμη κι ὅταν δὲν ὑπῆρχαν πιά σκλάβοι, ποὺ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν⁴. Οἱ ἰδιοκτῆτες συνήθιζαν νὰ ἀπελευθερώνουν τοὺς δούλους τους, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ τὴν διαθήκη τους, καὶ νὰ τοὺς κληροδοτοῦν ὡς λεγαῖτον ἓνα κτῆμα, χάρη στὸ ὁποῖο οἱ ἀπελευθεροὶ μποροῦσαν νὰ ἀρχίσουν τὴ νέα ζωὴ τους⁵. Οἱ ἀπελευθερώσεις ὅμως αὐτὲς συνοδεύοντουσαν συχνὰ κι ἀπὸ ὄρους:

1. Πρβλ. π.χ. R. Browning, *Rabstvo v Vizantijskoj Imperii*, Viz. Vrem. 14 (1958), σελ. 46 - 48· καὶ, βέβαια, Verlinden, ὁ.π.

2. Πρβλ. π.χ. τὴν Πεῖρα Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, κεφ. 64, παράγρ. 25, 26, 27· κεφ. 42, παράγρ. 17 καὶ κεφ. 28, παράγρ. 6.

3. Πρβλ. JGR, ὁ.π., σελ. 209: τῷ πλήθει τῶν οἰκτεῶν.

4. Ἡ ἔκφραση δουλικὸν ζευγάριον, ποὺ μαρτυρεῖται ὡς τὸν 15ο αἰ., δηλώνει ζευγάρια ποὺ ἀνήκουν στὸν γαιοκτήμονα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1951, σελ. 162, ὑποσ. 1· Ostrogorski, *Paysannerie*, ὁ.π., σελ. 70. Ἡ ἐτυμολογία ὅμως ποὺ προτάθηκε (δουλεία)δουλικός) εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴ μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας: ἡ λ. δουλεία θὰ εἶχε ὡς παράγωγο *δουλειακός καὶ ὄχι δουλικός· πρβλ. ἐλευγειακός, διοσημειακός, οἰκογενειακός, λεπτομερειακός, περιφερειακός, καὶ ἰδιαίτερα λέξεις ὅπως πολιτειακός (ἀπὸ τὸ πολιτεία) / πολιτικός (ἀπὸ τὸ πολίτης)· γραμματειακός (ἀπὸ τὸ γραμματεία) / γραμματικός (ἀπὸ τὰ γράμματα). Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μποροῦν εὐκόλα νὰ πολλαπλασιασθοῦν, πρβλ. P. Kretschmer-E. Loecker, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*, Göttingen 1944, σελ. 336. Γ. Κορυμολή. Ἀντίστοιχον λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθήνα 1967, σελ. 340. Ἀντίθετα, ἡ λέξη δουλικός πάντοτε θεωρήθηκε ὡς παράγωγο τῆς λέξης δοῦλος.

5. Ἀπελευθερώσεις δούλων μαρτυροῦνται πολὺ συχνὰ στὴν μέση Βυζαντινὴ ἐποχὴ· πρβλ. τὰ ἐξῆς λίγα προσεγμένα κείμενα τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Νεῖλου τῆς Grottaferrata καὶ τοῦ Μιχαὴλ Μαλεῖνου: PG 120. στ. 100· L. Petit, *Vie et office de Saint Michel Maléinos*, Παρίσι 1903, σελ. 15· *Actes de Lavra*, ὁ.π., ἀρ. 1, στ. 20. Γιὰ τὶς ἀπελευθερώσεις αὐτὲς συντάσσοντουσαν εἰδικὰ ἔγγραφα. πολὺ λίγα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν περισωθεῖ, ὅπως, π.χ., ἡ διαθήκη τῆς Σήριας ποὺ γράφηκε τὸν 11ο αἰ. στὸ Bari: *Codice Diplomatico Barese IV, Le pergamene di S. Nicola di Bari*, periodo greco (939-1071), ἐκδ. Fr. Nititi di Vito, Bari 1900, σελ. 93 - 94. Πρβλ. A. P. Každan, *Ob odnoj južnoitaljanskoj gramote XI v.*, Srednie Veka 17 (1960), σελ. 319 - 320. Ἔχουμε ὅμως κάμποσα ὑποδείγματα ἐγγράφων ἀπελευθέρωσης δούλων, ὅπως, π.χ., Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 6, Βενετία 1877, σελ. 617 - 618· NE 15 (1921), σελ. 152 - 153, 337 - 338.

ὁ Εὐστάθιος Βοΐλας, π.χ., μὲ τὴν διαθήκη του (1059) ἐλευθέρωσε τοὺς δούλους του καὶ τοὺς κληροδότησε λεγᾶτα, τοὺς ἔφησε ὅμως καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ κάνουν τοὺς γιούς τους κληρικούς στὴν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος ἰδρύσει· ἐπίσης ἐπέτρεψε στοὺς ἀπελευθέρους του νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ δουλεύουν γιὰ τοὺς κληρονόμους του, μὲ τὸν ὅρο ὅμως ὅτι θὰ πληρώνονται γιὰ τὴν ἐργασία τους τὰς ρόγας καὶ ἀννόνας¹. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι οἱ ἀπελεύθεροι, μολονότι πλήρεις «Ρωμαῖοι πολῖτες», ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑποτάσσονται στίς τελευταῖες θελήσεις τοῦ κυρίου τους· φαίνεται ἐπίσης ὅτι, εἴτε ἀπὸ συνήθεια, εἴτε ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, οἱ ἀπελεύθεροι συχνὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ δουλεύουν γιὰ τοὺς κληρονόμους του χωρὶς καὶ νὰ ἀπαιτοῦν νὰ πληρωθοῦν. Πάντως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ὑποχρεώσεις αὐτὲς δὲν μποροῦσαν νὰ ἰσχύσουν γιὰ πολλὰς γενεάς, ἐφόσον τὰ παιδιά τῶν ἀπελευθέρων ἦσαν, σύμφωνα μὲ τὸν νόμο, ἐλεύθεροι πολῖτες².

Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸν θεσμὸ τῶν δουλοπαροίκων πρέπει νὰ στραφοῦμε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τοῦ πρώτου Μεσαίωνα. Ἐκεῖ συναντᾶμε τοὺς *servi casati* (*esclaves chasés* στὰ Γαλλικά), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεκίνησε, φαίνεται, ὁ θεσμὸς τῶν *serfs* καὶ οἱ ὅποιοι παρουσίαζαν τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: ἦσαν δοῦλοι ἢ ἀπελεύθεροι· εἶχαν δικό τους σπίτι, ὅπου κατοικοῦσαν μὲ τὴν οἰογένειά τους· γιὰ νὰ συντηρηθοῦν, νοίκιαζαν ἓνα κομμάτι γῆς, ποὺ ἀνῆκε στὸν κύριό τους, καὶ μοιραζόντουσαν μ' αὐτὸν τὴν ἐσοδεία· παράλληλα ὀφείλαν νὰ τοῦ προσφέρουν δωρεάν, αὐτοὶ καὶ οἱ οἰογένειές τους, πολλὰς ἡμέρες ἀγγαρασίας: καλλιέργεια τῆς γῆς γιὰ λογαριασμό του, ἄλλες οἰκειακὲς ὑπηρεσίες, κούρεμα τῶν ἀρνιῶν, πλούσιμο τῶν ρούχων, κλπ. Μολονότι οἱ *servi casati* ἦσαν συχνὰ ἀπελεύθεροι, εἶχαν ὥστόσο τὴν ὑποχρέωση νὰ παραμένουν στὸ κτῆμα τοῦ τέως κυρίου τους καὶ νὰ δουλεύουν μὲ τοὺς ὅρους, ποὺ περιγράψαμε. Πάντως, ὅπως παρατηρήθηκε, ἡ διαβίωσή τους βελτιωνόταν ἔτσι σημαντικὰ ἀφοῦ εἶχαν ἐλεύθερη οἰκογενειακὴ ζωὴ καί, σιγὰ σιγὰ, γινόντουσαν «περισσότερο ἐνοικιαστὲς τῆς γῆς καὶ λιγώτερο δοῦλοι» (*plus tenanciers qu'esclaves*).

Ὁ θεσμὸς τῶν *servi casati*, ποὺ ξεκίνησε, φαίνεται, ἀπὸ τὴν Γερμανία, ἀνθῆσε τὸν 9ο καὶ 10ο αἰ. καὶ ἀτόνησε σιγὰ σιγὰ μετὰ τὸ 1050 περίπου, εἶχε πλεονεκτήματα καὶ γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ δούλου: οἱ *servi casati*, ἐπειδὴ εἶχαν σπίτι καὶ σύζυγο, ἐξασφάλιζαν τὴν ἀνέξοδη διαδοχὴ τους· ἐπειδὴ κρατοῦσαν

G. Ferrari, *Formulari notarili inediti dell'età bizantina*, ἀνατ. ἀπὸ τὸ *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano* 33 (1912), σελ. 23 - 24· A. Dain, *Une formule d'affranchissement d'esclave*, *REB* 22 (1964) σελ. 238 - 240· D. Simon-Sp. Troianos, *Dreizehn Geschäftsformulare*, *Fontes Minores* 2 (1977), σελ. 294 - 295.

1. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σελ. 26 - 27· πρβλ. καὶ τὰ σχόλια, σελ. 59 - 61.

2. Πρβλ. Πρόχειρος Νόμος, κεφ. 34, παράγρ. 4, 5, 6, 7 -- Ἐπαναγωγή, κεφ. 37, παράγρ. 5, 6, 7, 8.

για τὸν ἑαυτὸ τους ἓνα μέρος τῆς παραγωγῆς τους, δὲν ἐπιβάρυναν τὸν κύριό τους μὲ τὴ συντήρησή τους· καὶ ἐπειδὴ εἶχαν προσωπικὸ κίνητρο, δούλευαν καλύτερα καὶ ἀποδοτικώτερα στοὺς ἀγρούς¹.

Ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, οἱ βυζαντινοὶ δουλοπάροικοι παρουσιάζουν τὰ ἴδια αὐτὰ χαρακτηριστικά: ἦσαν δοῦλοι ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ πάροικοι, δηλαδή ἐνοικιαστὲς γῆς· ἦσαν ὑποχρεωμένοι, αὐτοὶ καὶ οἱ οἰκογένειές τους, νὰ προσφέρουν στὸν κύριό τους πολλὰ καὶ ποικίλες ἀγγραεῖς, οἱ ὁποῖες συμπεριλάμβαναν καὶ οἰκειακὰς ὑπηρεσίες· ἡ ιδιότητα τοῦ δουλοπαροίκου ἦταν κληρονομικὴ· ἀλλὰ βέβαια, ὅπως καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ἐλλειψὴ ἐλευθερίας, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν δοῦλο, ξεχάσθηκε καὶ τονίσθηκε ἡ ιδιότητα τοῦ παροίκου, τοῦ ἐξαρθρώμενου γεωργοῦ.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση ἐξηγεῖ ἴσως γιατί οἱ μνεῖες τῶν δουλοπαροίκων εἶναι τόσο σπάνιες στίς Βυζαντινὲς πηγές. Εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἀναφέρονται σὲ ἀφηγηματικὰ ἢ λογοτεχνικὰ κείμενα· τὰ νομοθετικὰ ἔργα τοὺς ἀγνοοῦν ἐπειδὴ ὁ νομοθέτης θεωροῦσε τὰ ἄτομα αὐτὰ εἴτε ὡς δούλους εἴτε ὡς ἀπελευθέρους· καὶ τὸ ἀρχαϊκὸ ὕλικό, ποὺ ἔχει διασωθεῖ, εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτο γιὰ τὸν 9ο αἰ., φτωχὸ γιὰ τὸν 10ο, καὶ σημαντικὰ ἀφθονώτερο γιὰ τὸν 11ο αἰ., ὁπότε ὅμως ὁ θεσμὸς ἀτονεῖ. Τίποτε λοιπὸν δὲν ἀποκλείει νὰ δημιουργήθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ δουλοπαροικία παρὰλληλα καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους οἰκονομικοὺς λόγους, ποὺ εὐνόησαν τὴν διάδοσιν τοῦ θεσμοῦ τῶν *servi casati* στὴν Δύση. Δὲν ὑπάρχει ὅμως καμιά πηγὴ γιὰ νὰ στηριχθεῖ ἡ ἄποψη αὕτη.

Θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ διατυπωθεῖ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση, πιὸ ἀληθοφανής, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐμφάνισιν τῶν δουλοπαροίκων στὸ Βυζάντιο γύρω στὸ 945: ἴσως οἱ Βυζαντινοὶ νὰ γνώρισαν ἀπὸ κοντὰ τὸν θεσμὸ τῶν *servi casati* ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν Νότια Ἰταλία τὸ 871, νὰ κατανόησαν τὰ οἰκονομικὰ του πλεονεκτήματα καὶ νὰ τὸν ἀπομιμήθηκαν. Ἡ ὑπόθεση αὕτη στηρίζεται στὸ ὅτι οἱ *servi casati* μαρτυροῦνται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς στὴν Ἰταλία κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9ου καὶ κατὰ τὸν 10ο αἰ.² Ἐπίσης σὲ μιὰ παράξενη πληροφορία τῶν ἱστορικῶν, ποὺ ἐπιδέχεται νὰ υποθέσουμε ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. οἱ Βυζαντινοὶ δὲν γνώριζαν τὴν δουλοπαροικία: ὅταν πέθανε ἡ πᾶμπλουτὴ Δαυηλὶς, ὁ Λέων Σ' κληρονόμησε τρεῖς χιλιάδες δούλους τῆς καὶ

1. Cf. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2η ἐκδ., I, Παρίσι 1960, σελ. 70 - 71· II, Supplément par R. Dauvergne, Παρίσι 1961, σελ. 80 - 85. G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Παρίσι 1962, σελ. 100, 106, 121, 403. Ἡ θεωρία τῶν Bloch-Duby ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν P. Dockès, *La libération médiévale*, Παρίσι 1979, σελ. 145 - 185.

2. Πρβλ. G. Luzzato, *I servi nelle grandi proprietà ecclesiastiche italiane nei secoli IX e X*, Πίζα 1910· M. L. Abramson, *Krestjanstvo o vizantijskikh oblastjah Južnoj Italii (IX - X vv.)*, Viz. Vrem. 7(1953), σελ. 170, 171 καὶ ἐξῆς· Verlinden, ὁ.π., σελ. 99 - 100, 111. Ch. Verlinden, *Aspects de l'esclavage en Italie entre le IXe et le XIIe s.*, Revista de Historia (San Paolo) 100 (1974), σελ. 49 - 63.

τούς ἔστειλε ὥσπερ εἰς ἀποικίαν ἐπ' ἐλευθερίᾳ στήν Λογγοβαρδία, δηλαδή στήν περιοχή τοῦ Bari¹. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιά τὸ ὅτι οἱ πολυάριθμοι αὐτοὶ ἀπελευθεροὶ πῆγαν στήν Ἰταλία ὡς καλλιεργητὲς τῆς γῆς. Ἐπιδίωκε ἄραγε ὁ αὐτοκράτορας μὲ τὸν ἐποικισμὸ αὐτὸ νὰ ἐνισχύσει τὴν δημογραφικὴ βάση τῶν Βυζαντινῶν στήν νεοκατακτημένη ἐπαρχία; Αὐτὸ φαίνεται ἀπίθανο, καθὼς οἱ δοῦλοι ἦσαν μὴ Βυζαντινοί, ξένοι καὶ βάρβαροι, συνήθως αἰχμαλῶτοι πολέμου. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ ἀληθοφάνεια ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Λέοντα εἶχε κίνητρα οἰκονομικά, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἀξιοποίηση τῶν κατακτημένων ἐδαφῶν, ὅπου πολλὰ κτήματα εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ καὶ περιέλθει στὸ Βυζαντινὸ δημόσιο. Ἴσως ἦταν μία προσπάθεια γιὰ νὰ ἐφαρμοσθεῖ, σὲ μεγάλη κλίμακα, ὁ θεσμὸς τῶν *servi casati* μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν σκλάβων τῆς Δανιηλίδας καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους σὲ μιὰ περιοχή ὅπου ὁ θεσμὸς ἦταν ἤδη γνωστὸς καὶ δὲν θὰ προκαλοῦσε ἀντιδράσεις — ὅπως ἴσως θὰ συνέβαινε στὴ Βυζαντινὴ Πελοπόννησο.

Ἄν οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι σωστὲς καὶ ὁ θεσμὸς τῆς δουλοπαροικίας ἦταν ἄγνωστος στὸ Βυζάντιο ὡς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ., τότε ἐξηγεῖται πὶὸ εὐκόλα γιατί οἱ πρῶτες μνεῖες δουλοπαροίκων δὲν εἶναι παλιότερες ἀπὸ τὸ 945 καὶ γιατί περιορίζονται στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης — περιοχή ἡ ὁποία βρισκόταν πάνω στήν Ἐγνατία ὁδὸ καὶ ἦταν συνεπῶς εὐεπίφορη σὲ Ἰταλικὲς ἐπιδράσεις.

Πρὶν τελειώσω, θὰ προσθέσω ἓνα ἀκόμη κείμενο τοῦ 10ου αἰ., τὸ ὁποῖο, μολονότι δὲν ἀναφέρει τὴν λέξη, φαίνεται ὅτι περιγράφει τὴν ἐγκατάσταση δουλοπαροίκων. Στὸ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα:

Περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων. Χρὴ εἰδέναι ὅτι ὀφείλουσι λαμβάνειν παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τοῦ θέματος εἰς ἕκαστος αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων γ' καὶ ὑπὲρ ζευγαρίου αὐτῶν ἀνὰ νομισμάτων ς' καὶ ὑπὲρ σπόρου καὶ ἀνόνας αὐτῶν ἀνὰ σίτου μοδίων νδ' ². Ὁ διακανονισμὸς, ποὺ περιγράφεται ἐδῶ καὶ ποὺ ἀποβλέπει στὸν ἐποικισμὸ καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἐπαρχιῶν πρὸς ὄφελος τοῦ κράτους, ἀναφέρεται σὲ αἰχμαλώτους πολέμου καὶ συνεπῶς σὲ δούλους (ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν αἰχμαλώτων δὲν ἄλλαζε τίποτε ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό). Γιὰ νὰ γίνυν οἱ δοῦλοι αὐτοὶ παραγωγικοί, τὸ κράτος τοὺς παρὰχωρεῖ ἓνα χρηματικὸ ποσὸ (γιὰ νὰ ἀγοράσουν γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἓνα ζευγάρι βόδια) καὶ μιὰ ποσότητα σιταριοῦ, 54 μοδίους, γιὰ τὴν διατροφή τους ἐπὶ ἓνα χρόνον καὶ γιὰ σπορά. Ἀλλὰ τὴν σπορὰ ποιᾶς γῆς;

1. Theophanes Continuatus, ἔκδ. I. Bekker, Βόννη 1838, σελ. 321: *ἐπεὶ δὲ τὰ οἰκετικὰ ταύτης ἀνδράποδα εἰς πλῆθος ἄπειρον ἦν, κελεύσει βασιλικῇ ἐκ τούτων, ὥσπερ εἰς ἀποικίαν ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐστάλησαν εἰς τὸ θέμα Λαγοβαρδίας τρισχίλια σώματα.*

2. Constantini Porphyrogeniti, De cerimoniis aulae byzantinae, ἔκδ. I. I. Reiske, Βόννη 1829, σελ. 694 - 695.

Τὸ κείμενο δὲν λέει τίποτε γιὰ παραχώρηση κτημάτων. Ἐπιπλέον, καθὼς ἡ ποσότητα τοῦ σπόρου, ποὺ δίνεται στὸν καθένα τους, εἶναι μικρή, γίνεται προφανὲς ὅτι οἱ αἰχμάλωτοι αὐτοὶ θὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐργάζονται καὶ σὲ ἄλλες γαῖες, δηλαδὴ νὰ προσφέρουν πολλὰς ἀγγαρεῖς. Πιὸ συγκεκριμένα: ἓνας μόδιος (μέτρο ἐπιφανείας) γῆς εἶναι ἡ ἔκταση ποὺ μπορεῖ νὰ σπαρθῇ μὲ ἓνα μόδιο (μέτρο χωρητικότητας) σιταριοῦ¹. Συνεπῶς κάθε αἰχμάλωτος μπορούσε νὰ σπεῖρει γιὰ λογαριασμό του σημαντικὰ λιγώτερο ἀπὸ 54 μοδίους γῆς, ἐφόσον τὸ σιτάρι ποὺ τοῦ παρεῖχαν θὰ χρησίμευε καὶ γιὰ τὴν διατροφή του ἐπὶ ἓνα χρόνο· καὶ συνεπῶς ἡ ἔκταση τῆς γῆς ποὺ ἐπρόκειτο νὰ σπεῖρει θὰ ἦταν ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ ἀπασχολήσει πλήρως ἓνα γεωργὸ ἰδιοκτήτη ζευγαριοῦ: οἱ ζευγαῖοι συνήθως καλλιεργοῦσαν γύρω στοὺς 100 ἢ 200 μοδίους². Μία ἐρμηνεία εἶναι ἴσως δυνατή: ὁ αἰχμάλωτος νοίκιαζε γῆ τοῦ δημοσίου γιὰ νὰ τὴν σπεῖρει μὲ τὸν σπόρο, ποὺ τοῦ εἶχε δοθεῖ, καὶ μὲ προοπτικὴ νὰ μοιρασθεῖ τὴν συγκομιδὴ μὲ τὸ δημόσιο· παράλληλα ὅμως ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει πολλὰς ἀγγαρεῖς, αὐτὸς καὶ τὸ ζευγάρι του, σὲ γαῖες τοῦ δημοσίου, χωρὶς νὰ συμβάλλει γιὰ τὸν σπόρο, οὔτε νὰ ἔχει μερίδιο στὴν συγκομιδὴ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίζεται σημαντικὰ σὲ ἀνάλογους διακανονισμοὺς, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τοὺς *servi casati* τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Εἶναι ἐνδιαφέρον πῶς ὁ θεσμὸς τῶν δουλοπαροίκων δὲν ἐφαρμόσθηκε σὲ μεγάλη ἔκταση στὸ Βυζάντιο: οἱ δουλοπάροικοι καὶ κυρίως οἱ διάδοχοί τους γρήγορα συγχωνεύθηκαν μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐλεύθερων χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ὅλο καὶ περισσότερο μετατρέποντουν σὲ παροίκους, δηλ. σὲ ἐξαρτώμενους καλλιεργητές. Οἱ μεγάλες ἀλλαγές τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου καὶ, κυρίως, τὸν 11ο αἰ. συντέλεσαν στὴν ἐξαφάνιση τῆς δουλοπαροικίας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν Δύση, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ὁρισμένα μοναστήρια, ποὺ ἦσαν ιδιαίτερα συντηρητικὰ ὡς γαιοκτήμονες. Ὡστόσο ἡ δουλοπαροικία ἄφησε στὸ πέρασμά της ἓνα μόνιμο οἰκονομικοκοινωνικὸ ἀποτέλεσμα: ἡ χρησιμοποίηση δούλων στὰ ἀγροκτήματα μειώθηκε καὶ ὅσοι δοῦλοι ὑπῆρχαν, πῆραν μὲ τὴν δουλοπαροικία τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους.

Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

1. E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, σελ. 59 κέξ.

2. "Ο.π., σελ. 67 κέξ. Τὸν 11ο αἰ. ἓνας πάροικος, ἀναμφισβήτητα ζευγαῖος, νοίκιαζε 230 μοδίους γῆς τὸ χρόνο: *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου Β' - Λημοσίων Λειτουργῶν*, ἔκδ. Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα 1980, ἀρ. 50, στ. 134.